

A nyugat-magyarországi zsidóság névhasználati gyakorlata a késő-középkorban

IZRAEL EGYIPTOMBÓL MEGMENTETETT négy dolog miatt, tudniillik azért, mert nem változtatták meg a nevüket, mert nem változtatták meg a nyelvüket, nem váltak árulókká és senki sem találtatott erkölcstelenek közülük – olvashatjuk egy középkori *midrás*-ban.¹ A későbbiekben magában a *midrás* irodalomban is változott, hogy milyen okok miatt is szabadult meg Izrael Egyiptomból: így, mivel nem változtatták meg a nevüket, nem változtatták meg a nyelvüket és nem rágalmazták egymást – azaz itt csak három okról történik említés.² A fennálló hagyomány ellenére azonban meg kell állapítanunk, hogy a név megváltoztatásának a kérdése nem szerepelt az általános parancsolatokban, tehát nem alkották a Tóra bázisát. Így a névváltoztatásnak a lehetősége adott volt, noha a hagyomány az ősi nevekhez való ragaszkodást hirderte. A diaszpórában élő zsidóság nevei azonban korántsem mutatnak egységes képet.

Tanulmányom célja a késő-középkori nyugat-magyarországi zsidóság névhasználatának vizsgálata, amely az ebben az időszakban élő zsidóság belső kulturális életének egy fejezetének az ábrázolására szolgál. Ennek révén képet kaphatunk a zsidó közösségek belső gyakorlatáról, valamint hogyan viszonyultak a környező társadalomhoz. Két nyugat-magyarországi város, Pozsony és Sopron zsidó névanyagát vonom vizsgálat alá, és bécsújhelyi adatokkal hasonlítom össze.

¹ R. Huna Bar in Midrash Rabbah Leviticus. Ford. J. Israelstam–Judah Slothi. London 1939.; Emor 33:5, 413f.

² Midrash ha-Gadol Exodus. Ed. Mordechai Margulies. Jerusalem 1956.; Va-era, § 14. 101. Pirkei de Rabbi Eliezer

A három város között igen intenzív kapcsolat alakult ki.³ A városok helyzete között azonban döntő különbségek is fennálltak: így Bécsújhely az uralkodói székhely közelében volt, és később III. Frigyes rezidenciája lett.⁴ Pozsony hasonlóképpen jelentős várossá fejlődött, amelyet igazol, hogy szerepel az 1308-ban keletkezett „*Descriptio Europae Orientalis*”-ban⁵ az akkori tíz legjelentősebb város között, és később is az uralkodók kedvelt tartózkodási helyévé vált. Ezzel szemben Sopronban a hatalmi viszonyok nem mindig voltak egyértelműek a korszakban, gondolhatunk itt III. Frigyesnek történő elzalogosítására,⁶ és gazdasági tekintetben sem vehette fel a versenyt a külkereskedelmi áruforgalom zömét lebonyolító Pozsonnyal.⁷ A városok közötti kapcsolatrendszer kiterjedt volta magában foglalt gazdasági, jogi, személyes és politikai kapcsolatokat egyaránt.

A zsidóság megtelepedésének pontos ideje egyik város esetében sem állapítható meg teljes bizonyossággal: Bécsújhelyen a 13. század közepétől vannak adatok a zsidóság jelenlétére;⁸ Sopronban ugyan 1528-ban azzal érvelnek, hogy már az ezredforduló táján a városban éltek,⁹ de pontos adataink csak 1379-ből valók, amikor is 16 háztulajdonosról olvashatunk; míg Pozsonyban az első említésük 1251-ből való,¹⁰ és később III. András 1291-es privilégiuma biztosított jogokat a számukra.¹¹ A három város zsidósága között szoros

³ Vö. SZENDE KATALIN: Sopron és Pozsony kapcsolatai a késő középkorban. Soproni Szemle 1998. 168–177.; KIEL, MARTHA: Hírközségek a határ mentén: a bécsújhelyi és a soproni zsidóság kapcsolata a késő-középkorban. Soproni Szemle 1998. 15–29. (a továbbiakban: KIEL, 1998.)

⁴ KIEL, 1998. 15.

⁵ DEÉR JÓZSEF: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1931. 17.

⁶ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius IV. Szerk.: Nagy Imre–Stummer Arnold–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr 1867. 326.

⁷ KUBINYI ANDRÁS: A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 1971. 58–71.

⁸ Germanica Judaica I, Von den ältesten Zeiten bis 1238. Hg. Von Elbogen, A. Freimann und H. Tykocinski. Tübingen 1963. 425–434.

⁹ Magyar-zsidó oklevéltár. I. 1092–1539. Szerk.: Friss Ármin. Budapest 1903. (a továbbiakban: MZsO) 322. sz.

¹⁰ Encyclopaedia Judaica 4. Jerusalem 1971. 1310.

¹¹ Legújabb kiadása: Zlata bula bratislavská, vyd. Vladimír Horváth. Bratislava 1991.

együttműködés alakult ki.¹² A kapcsolatok kiterjedtek mind gazdasági, mind belső kulturális, mind személyes ügyekre. Korszakunk végén mindhárom városból kiutasítják a zsidóságot: Bécsújhelyről 1496-ban, míg a magyarországi szabad királyi városokból 1526 után.

A vizsgálatot a fennmaradt pozsonyi, soproni és bécsújhelyi telekkönyvek alapján végeztem el. A három telekkönyv megközelítően azonos időszakban íródott, így lehetőségünk van egy adott időszak viszonyainak – jelen esetben névhasználatának – vizsgálatára. A bécsújhelyi telekkönyvet 1453–1500 közötti időszakban rögzítették,¹³ a sopronit 1480–1553 között,¹⁴ míg a pozsonyit 1436–1526 között.¹⁵ A források egyetlen korlátozó tényezője az, hogy csak azok szerepelnek bennük, akik vagy háztulajdonnal rendelkeznek, vagy pedig hitelügyletek révén jutottak házhoz, illetve szőlőkhöz.

A nevek számát tekintve igen bőséges forrás áll rendelkezésünkre Pozsony és Bécsújhely esetében, ellentétben Sopronnal. A bécsújhelyi telekkönyvben 220 név, a pozsonyiban 123 + 3 név, míg a soproniban mindössze 25 név szerepel. Minden esetben férfi és női neveket egyaránt találunk: Bécsújhelyen 154 férfi és 66 női nevet különíthetünk el, Pozsonyban 91 férfi és 32 női nevet, valamint 3 olyan bécsújhelyi férfi nevet, akik a bécsújhelyi forrásokban is szerepelnek, míg Sopronban 20 férfi és 5 női nevet. A női nevek megléte e forrásokban bizonyítékot szolgáltat arra, hogy mind nyugaton, mind Magyarországon a középkorban a zsidó nők ugyanúgy szerepet vállaltak a gazdasági életben, mint a férfiak.

A telekkönyvekben szereplő neveket vizsgálva látható, hogy mind a nyugati típust képviselő bécsújhelyi telekkönyv anyagában, mind pedig a magyar forrásanyagban többségében egytagú nevek találhatók. Némileg módosítja ezt az arányt, ha figyelembe vesszük, hogy különbséget tapasztalunk a ne-

¹² Pl. egy bécsújhelyi rabbi Sopronból hozat magának bort, illetve döntéseket hoz vitás rituális kérdésekben, amelyekben a soproni rabbi már ítélkezett. *Decisions and Customs of Rabbi Shalom of Neustadt* ed. Shlomoh J. Spitzer. Jerusalem 1977.; Illetve, hogy a bécsújhelyiek Pozsonyban szőlőt és házat birtokolnak. MZsO IV. Pozsonyi telekkönyv 26. bejegyzés.

¹³ KIEL, MARTHA: *Der Liber Judeorum von Wiener Neustadt 1453–1500*. In: *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich*. Hg. Martha Kiel-Klaus Lohrmann. Wien-Köln 1994. 41–100.

¹⁴ MOLLAY KÁROLY: *Első Telekkönyv (Erstes Grundbuch (1480–1553))*. Sopron város történeti forrásai. Sopron 1993.

¹⁵ MZsO IV. 117–344.

mek neveinek lejegyzését illetően, így a nőket általában egytagú névvel jegezték be. Az általános társadalomban a 15. század második felében már kezd kialakulni a többtagú névvel való jelölés, és egyre gyakoribb lesz a rögzült családnevek használata.¹⁶ A nevek alakulásának a folyamata spontán módon zajlott, hiszen ekkor az állam még nem tekintette feladatának és jogának beavatkozni az egyén névválasztásába. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a zsidóság körében hogyan alakul a nevek használata.¹⁷

Egytagú nevek

Az egytagú nevek két csoportját különböztethetjük meg: I. személynevek II. azok a nevek, amelyek vagy személynevek képzett formái vagy pedig a származási helyre utalnak.

I. személynevek¹⁸

A személynevek típusait időhatárok szerint két csoportba sorolhatjuk: 1. a bibliai időkből származó nevek 2. az azt követő időszakból származó nevek.

1. A bibliai zsidó neveket eredetileg a gyermekeknek születésükkor adták (Gen. 4.1:29; 32–35; 30: 6–13), vagy pedig felnőtteknek különleges alkalmakkor. Ezeknek a következő típusait határozhatjuk meg:

A) Természeti nevek:

- a) Állatnevek: amelyek a természeti kultusz emlékét hordozzák magukban: ilyen név Ráchel, 'anyajuh' (Bécsújhelyen 4, Pozsonyban 1), Wolf, amely a Zeev lefordított formája, és farkast jelent (Bécsújhelyen 2, Pozsonyban 2), Cipora 'madár' (Pozsonyban 1), Jona 'galamb' (Bécsújhelyen 2). E csoport nevei mind a német, mind a magyar forrásanyagban megtalálhatóak.

¹⁶ Vö. PAIS DEZSŐ: Régi személyneveink jelentéstana II. Magyar Nyelv 1922. 26–34.; BENKŐ LORÁND: A családnévváltoztatás kérdései. Magyarosan 1948. 40–45.; ENGEL PÁL: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 1995. 353–364.; SZABÓ ISTVÁN: A jobbágynevek kialakulása. In: uő.: Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest 1976. 223–236.

¹⁷ Vö. SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÍVIA: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Budapest 1981.

¹⁸ A személynevek típusait Kaganoff, The Jewish name dictionary-jában közölt beosztás alapján készítettem.

b) Növénynevek: Fák, virágok nevén való említés. Ez egyfelől utal a régi fakultuszra, míg másfelől a lányokat szokás volt virág-néven szólítani. Tamar 'datolyafa' (Bécsújhely 1), Hadassza 'mirtusz' (Bécsújhely 1). A magyar forrásanyagban az ebbe a kategóriába tartozó nevek használta nem mutatható ki.

B) Theophor nevek

A theophor nevek valamely istenségre vonatkoznak, így akár idegen eredetű istenre, vagy pedig ha az El szó (Isten) szerepel, akkor ez az Örökévalóra utal. Gad, órameus szerencseisten (Pozsony 1), Ascher (Bécsújhely 3, Pozsony 1), Elias (Bécsújhely 1).

C) Igékből képzett nevek

c) múlt idejű igealakból képzett nevek: Elchanan 'Isten kegyességét tanúsította' (Bécsújhely 1).

d) a név egy kijelentő mondat: Hezekia 'Isten hatalmas' (Bécsújhely 2).

e) jövő időt fejez ki a név: Jacob (Bécsújhely 3, Pozsony 9, Sopron 1).

f) igenévi képzés: Menachem 'vigasztaló' (Bécsújhely 4, Pozsony 4).

g) ismeretlen jelentésűek: Sara (Bécsújhely 2, Pozsony 2).

D) Idegen eredetű nevek

Más népekkel való kapcsolat során került a nevek közé. Egyiptomi eredetű: Mózes 'fiú'. Perzsa eredetű: Eszter 'csillag' (Bécsújhely 3, Pozsony 1).

E) Rövidülések: Jonathanból Nathan 'adott' (Pozsony 1).

2. A biblia utáni időszakban a nevek száma gyarapodott, mivel a meglévő hagyományos nevek közül képeztek újakat. Az évszázados átalakulás eredményeként sokszínűség jellemezte ezeket a neveket. Néhány példa segítségével láthatóvá válik ez a folyamat:

A Juda név 2 esetben szerepel a magyar telekkönyvi bejegyzésekben. A népi mondákban a Juda név jelentése fiatal oroszlán. Mivel az európai zsidóság nyelve jiddis lett, a kialakuló nyelvben lefordították a nevet, így a Juda név a Löw, Löb, Leib, Leeb, Lewmann nevekhez fog kapcsolódni, amelyekből a fent említettekén kívül még három található a pozsonyi anyagban.

Másik jellemző példánk a Mózes név. Miként fentebb említettük egyiptomi eredetű, a fáraó lánya hívta a folyóban talált gyermeket a „fiúnak”. E név a pozsonyi anyagban 1 alkalommal szerepel ilyen formában, míg a soproniban pedig kétszer. Ugyanakkor, ha a módosulatait vizsgáljuk: Muschl,

Muschel a pozsonyiban további 11 ilyen nevet találunk, míg a soproniban további négyet.

Hasonlóan kifejező példa a Jacob név, amelynek változatai: Koppel, Köppl, Jekel. A Jacob név a pozsonyi anyagban 8 személy neve, a soproniban 1 személyé, míg a változatainak előfordulása a pozsonyi anyagban 7, míg a soproniban 2.

II. Az egytagú nevek második csoportja:

1. Személynevek képzett formái: Koppelman név, amely a Jacob névből alakult ki, és már nem tekinthetjük egyértelműen személynévnek, noha még rögzült családnévnek sem. E példa a bécsújhelyi telekkönyvben található, de a pozsonyi anyagban is feltűnik a Lewman név, amely már egy köztes állapotot fejez ki.
2. Származási helyre utaló nevek: Beheim név, amelynek jelentése Csehországból való, utal arra, hogy honnan érkezett az illető, de ugyanakkor a név már személynévi értelemben használatos. Erre a soproni anyagban találunk példát.

A német és magyar személynévanyag összehasonlítása során azt tapasztaljuk, hogy a hagyományos nevek maradtak használatban, illetve azok képzett formái. Nem történt kísérlet a keresztény társadalom neveinek átvételére, sőt a Michael név (jelentése ki olyan, mint az Isten?), amely a keresztény társadalomban kedvelté vált, kiszorult a használatból, csak a német anyagban találhatunk rá egy példát. A személynevek vizsgálatánál a magyar anyagban találhatunk érdekességet. Pozsonyban két alkalommal is az apa nevét viseli a fiú, ami nem volt szokásos: Budai Jacob fia Jacob, valamint Muschl, fia Muschl.

A két nem neveinek bejegyzésének vizsgálata azt mutatja, hogy nincs megszilárdult gyakorlat. Amíg Bécsújhelyen a férfiak esetében tapasztalhatjuk, hogy nincs egységes gyakorlat a nevek bejegyzésénél, hiszen néha csak a személyneveiket írják le, néha pedig kéttagú névvel jelölik őket, addig a nők minden esetben személynévükkel jelennek meg, valamint megadják atyáik nevét. Ezzel szemben Magyarországon nincs meg ez az egységes gyakorlat nők esetében. Mindkét forrásunkban a nőket vagy személynévvel jelölik, vagy férjeik nőiesített nevével kerülnek bejegyzésre (például Jacob Judin), vagy többtagú névvel.

Végül a személynevek képzett formáinak a vizsgálata azért érdemel figyelmet, mert a későbbiekben a családnevek kialakulása kapcsolódik hozzájuk.

Többtagú nevek

Miként fentebb említettük a telekkönyvi bejegyzésekben többségében egytagú nevekkel találkozhatunk. Némileg azonban módosítja ezt az arányt, hogy a nők általában egytagú névvel kerültek bejegyzésre. Bécsújhely esetében 84 férfi és 66 női név áll egy tagból. Ami azt jelenti, hogy a férfiak 42%-nak már többtagú neve volt. Pozsonyban viszont néha a nők is többtagú nevet birtokoltak, így a 126 névből 53 többtagú (42%). Sopronban 13 esetben jelöltek egy személyt kéttagú névvel (52%). Szándékosan nem hívom a második tagot családnévként, mivel a nevek típusainak, valamint a családi viszonyoknak több generáción keresztül való elemzése során látni fogjuk, hogy mely esetekben beszélhetünk igazán családnevekről.

1) A többtagú nevek típusai

- a) Ismeretlen eredetűek: például Israel Zerter, a Zerter név eredete nem ismert. A magyar anyagban erre nem találunk példát.
- b) Foglalkozásnevekből kialakult nevek: például Josman Kohen, amely arra utal, hogy valamikor papként szolgált a család elődje, vagy Isak Schreiber. E nevek rangjelzőként is szolgálnak. Valószínű, hogy már nem jelölnek foglalkozást, mivel ezt a forrásokban külön jelzik, így például, hogy valaki orvos. A soproni anyagból hiányzik ez a típus.
- c) Tulajdonságnevek: az adott illetőt külső vagy belső jellemzői alapján ruházzák fel olyan második névvel, amely csak rá jellemző. Leggyakrabban a fiatal vagy öreg megjelölést alkalmazzák: Oser der Jung, Alten Leb. Mindhárom telekkönyvben találunk rá adatot.
- d) Két személynév: például Schalom Hirschl. Leggyakrabban a második tag az apa neve volt. Az e csoportba tartozó nevek voltak azok, amelyek akár több generáción keresztül is fennmaradtak és később családnév is kialakulhatott belőlük. Mindhárom forrás tartalmazza ezt a típust.
- e) A második név helységnév: például Isak von Redits. E nevek azt a célt szolgálták, hogy jelezzék az illető honnan érkezett a közösségbe. Sőt néha az új tagok fenntartották kapcsolatukat az anyaközséggel, ün-

nepeken visszajártak oda.¹⁹ Mindhárom városban fellelhetjük ezt a típust.

Valamennyi forrásunk esetében a legnépesebb csoportot a helységnevek alkotta második nevek képezik. A helységnevek bemutatják nekünk, hogy egy személy honnan érkezett egy adott településre, avagy, mint a bécsújhelyiek esete is, igazolja, Pozsonyban a települések közötti gazdasági kapcsolatokra utalhat. Ha ezeket a neveket megvizsgáljuk, akkor látható, hogy a német területekről a zsidóság egyre keletre húzódott. Ugyanakkor az adatok szerint a régió belül is történik vándorlás, amely kölcsönös. Azaz a bécsújhelyieket megtaláljuk Magyarországon, míg a pozsonyiak és a soproniak megjelennek Bécsújhelyen. E migrációnak valószínűleg gazdasági oka lehet, hiszen a kereskedelmi kapcsolatok révén már megismert új település kedvezőbb lehetőségei csábíthatták az áttelepülőket.

A kéttagú nevek esetében arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a családszerkezet vizsgálat eredményeként, a következő generáció is használja-e ezeket a neveket? Ehhez a különböző típusait a második névnek célszerű külön-külön megvizsgálunk:

- A) Tulajdonságnevek: Miként fentebb említettük ez általában egy személyhez kapcsolódik, és gyakran már az illető életében megváltozik. Egyetlen esetben sem láhattuk, akár a német, akár a magyar anyag esetében, hogy ezt továbbörökítenék a második generációra.
- B) Helységnevek: A helynevek a tulajdonságnevekhez hasonlóan az adott illetőhöz kötődnek, míg a második generáció már helybeli születésű, és nem jelöli idegenből érkezőnek magát. Egyetlen esetben láthatjuk, hogy az anya nevében és a fiú nevében is jelölik ugyanazt a származási helyet – Henna von Quen és fia, Salamon von Quen, ami arra utalhat, hogy együtt érkeztek Pozsonyba. Gyakran ez a megjelölés nem is a zsidó közösség számára volt fontos, hanem az idegen hatóságoknak, akik ellenőrizni akarták a zsidó közösség létszámát.
- C) A foglalkozásnevek: a forrásainkban egyetlen alkalommal sem viszik tovább a gyermekek ezt a nevet.
- D) Kettős személynév: Bécsújhely esetében figyelhető meg, hogy a Trostmann család 2. generációja is ezt a nevet viseli. A nagypapa neve volt

¹⁹ BEN-DAVID, JOSEPH: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század első felében. Zion 17. (1952) 108.

Trostl, ebből az apa nevének második tagja lett és az unokák is viselik ezt a nevet, tehát itt családnév kialakulásának a folyamata zajlott le.

Bécsújhely és Pozsony esetében figyelhető meg a fentebb már említett jelenség, hogy egy személyt egytagú névvel jelölnek, de az már inkább családnév kialakulására utal, mint személynévre – Bécsújhelyen Koppelman, míg Pozsonyban a Lewman név jelenik meg önálló formában. Magyarországon a második generáció esetében egyetlen alkalommal sem beszélhetünk arról, hogy az elődök második nevét viselték volna.

Háromtagú nevek

Pozsonyban három esetben jelölnek egy személyt három tagú névvel: Jung Muschl von Tirna, jung Isserl von Pruck, Schwartz Mendel von Ofen. Mindhárom esetben megadják a származási helyet, az első két esetben kiegészítik tulajdonságnévvel. Az utolsó esetben azt az érdekességet látjuk, hogy itt valószínűleg kialakult vezetéknevről beszélhetünk, és emellett a német nyelvű forrásokban is ilyen, tehát a magyar szabályoknak megfelelő sorrendben írják le a nevet.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy mind a nyugati, mind a magyar névállományt tekintve a késő-középkor végén az egytagú nevek száma magasabb, mint a többtagúaké. Különösen igaz ez, ha a tulajdonságneveket és a helységneveket magukban foglaló többtagú nevek csoportját csak ideiglenes második névnek tekintjük. Ugyanakkor a két személynévvel jelölés sem jelenti egyértelműen, hogy az majd generációkon keresztül fennmarad és családnévként rögzül. A nők és a férfiak között a bejegyzésekben döntő különbségek vannak. Bécsújhelyen a nők személynéveit adják meg. Pozsonyban eltérő módszereket alkalmaznak, így vagy a személynévükön, vagy a férjük nevén, vagy pedig kéttagú névvel jegyzik be őket. Sopronban érdekes jelenség, hogy egy férfinak nem az apja nevét adják meg, hanem az anyja nevét. A személynévanyag tekintetében főként Pozsony és Bécsújhely esetében látható a sokszínűség. Mindhárom forrás esetében elmondható, hogy a személynévek már nyelvi átalakuláson mentek keresztül. A zsidóság belső kulturális életében továbbra is a hagyományos nevek maradnak a meghatározóak.